

Des dels seus inicis, les ciències de la religió han optat per prendre com a punt de partida el conveniment que la religiositat pot ser estudiada en igualtat de condicions que qualsevol altra dimensió de la cultura des de la perspectiva antropològica, història, sociològica, psicològica... Aquest postulat ha donat peu, també des de bon començament, a un apassionat debat: fent-ho així, s'entén correctament la religiositat o se la falseja? Per a dir-ho ràpid, les opinions es divideixen en l'espai que deixen lliure dues postures extremes: l'anomenat fonamentalisme psicològic (tot fenomen religiós pot ser completament abraçat per la psicologia i, en aquest sentit, interpretat des de la biologia o la neurologia com un intent de reduir la por, eliminar la culpabilitat, superar el sentiment d'abandonament, recolzar l'autoestima, superar els problemes de consciència...) i l'anomenat teologisme antipsicològic (la religiositat no pot ser explicada per cap disciplina científica perquè es veuria obligada a prescindir d'allò que li dona el segell singular: la fe i la gràcia divina).

Un dels mèrits de l'autor de l'obra que aquí presentem consisteix en l'intent (complex) de combinar una aproximació als fenòmens religiosos que no és exclusivament biològica ni neurològica sinó que incorpora dades provinents de la filosofia, l'antropologia i, fins i tot, la teologia. Fent-ho així, l'autor és fidel a l'exigència de prendre's seriosament el tema religiós com a signe de respecte a la realitat. Ara bé, com el mateix autor diu en el Prefaci, el llibre no és pròpiament una obra de neuroteologia, antropoteologia ni teogenètica. Tot plegat creiem que

queda ben palès en el bloc compacte que representen els capítols IX-XII, estructurats al voltant d'un eix més "confessional".

Obviem en el nostre comentari el propòsit del capítol I (els profunds canvis culturals que experimentem exigeixen repensar i redefinir conceptes com Déu, fe, espiritualitat, creences i religions) i anem directament als plantejaments i a les seves conseqüències. Una de les tesis de l'autor és la defensa de la referència central de les nostres experiències al cervell, per bé que reconeix que hi ha amplis sectors de la vida mental que escapen al control de la dimensió conscient. Així, defugint tant el reduccionisme organicista (el món mental s'explica per xarxes neurals) com el racionalista (tot acabaria essent una qüestió d'algoritmes lògics), sembla clar que, a la complexitat cerebral, li ha de correspondre una interdisciplinarietat d'aproximacions. D'aquesta manera, amb la capacitat didàctica que el caracteritza, l'autor ens apropa les hipòtesis dels autors més destacats: Damàasio, Newberg, Kandel, Changeux, Gazzaniga, Rizzolatti, Wilson, Hardy, Hamer, Edelman, D'Aquilli, Rubia i, no cal dir-ho, l'ombra allargada de James... Un segle llarg d'estudis ens permet presentar dades suficientment concloents sobre la correlació entre religiositat i gènere, classe social, actituds morals, prejudicis, lloc de residència i, en els darrers anys, genètica.

L'autor no cau en el relatiu "abús" de Dean Hamer quan assegura haver descobert el "gen de Déu" (VMAT2) ja que té clar que la psicobiologia i la neurologia no poden anar més enllà d'indicar una tendència en alguns individus a la capacitat

---

de transcendència que queda palesa en l'ús d'uns determinats operadors cognitius que, al seu torn, generen uns estats mentals que poden ser registrats neurofisiològicament i neurobiològicament.

Les qüestions bàsiques que atabalen la humanitat no han canviat gaire al llarg dels segles i cada generació, malgrat les respostes proporcionades per la tradició, es veu convidada a tornar-hi. Com a qualsevol fenomen cultural, també la religiositat és capaç de motivar poderosament l'ésser humà encaminant-lo vers les cotes més elevades de creativitat i generositat, i alhora és capaç de destruir completament l'equilibri i la salut de la persona. L'autor explicita la voluntat que la seva obra sigui un homenatge a la religió ben constituïda i un antídote envers la religió degradada. Certament, aquest llibre ho aconsegueix i transita buscant l'equilibri difícil entre la mirada científica sobre la religió, la religiositat i l'espiritualitat.

Francesc-Xavier Marín

Molt s'ha escrit sobre els anomenats filòsofs de la sospita, des que Paul Ricoeur va utilitzar per primera vegada aquesta expressió en un article titulat "*La psicoanàlisi i el moviment de la cultura contemporània*", publicat el 1965. D'aleshores ençà, diverses han estat les lectures i interpretacions d'aquesta tríade.

L'aportació que realitza l'autor del llibre, Francesc Torralba, es concreta en el diàleg que estableix amb l'obra dels mestres de la sospita: Marx, Nietzsche i Freud, a partir del seu posicionament cristià.

Es tracta d'un text breu, d'unes 155 pàgines, amb un llenguatge entenedor per al gran públic, però no exempt de rigor, la qual cosa per si mateixa és ja un mèrit a què ens té acostumats l'autor d'aquest volum. Parlar de filosofia, reflexionar sobre els fonaments teològics i adreçar-se a un públic no especialitzat suposa un acte pedagògic necessari i molt meritori que posa de manifest que és possible superar la dicotomia rigor/divulgació duent a la societat uns continguts que, sense aquesta tasca, estarien monopolitzats per unes elits.

Francesc Torralba inicia el text abordant la importància que ha tingut per a la filosofia el concepte de "sospita". Des del seu pas fundacional, el camí del mite al logos, la filosofia s'ha anat constituint com a activitat crítica i els grans mestres de la sospita i de la denúncia -Marx, Nietzsche i Freud- han reforçat aquesta dimensió. El triple desemmascarament que ofereixen aquests autors posa en dubte els ideals il·lustrats de la racionalitat humana, de la recerca de la felicitat i de la recerca de la veritat.

Malgrat les grans diferències que les separen, les filosofies de Marx,

Nietzsche i Freud mostren les carències de la noció de subjecte, que havia estat el punt de partida sobre el qual -partint del model del *cogito cartesià*- havia elaborat la filosofia moderna. Aquests autors han assenyalat que, més enllà de la noció clàssica de subjecte, s'hi amaguen uns elements condicionants, la qual cosa permet *sospitar* la fal·làcia que representa modelar una filosofia o una interpretació sobre aquesta noció, i sobre la també *sospitosa* noció de consciència. D'aquesta manera, el subjecte no és constitutiu de si mateix, sinó que és expressió de condicionants històrics, socials, morals i psíquics

L'autor, de forma valenta i amb meticulositat, destria les qüestions fonamentals amb què dialogarà, i s'hi encara, d'aquesta manera fa realitat la hipòtesi inicial del llibre que es basa a introduir els pensadors rellevants com a "*hostes inquietants*". De Marx, s'enfronta a aquestes preguntes: I si l'home fos pura matèria en moviment? I si la història fos una lluita de classes? I si la religió fos l'opi del poble?. De Nietzsche, aborda: I si Déu hagués mort? I si tot tornés una i altra vegada? I si la misericòrdia fos una debilitat? I, finalment, intenta donar resposta a tres qüestions bàsiques en el pensament freudià: I si l'home fos un doll de pulsions? I si la religió fos una pura repressió? I si el Déu pare fos una projecció de la consciència infantil? D'aquesta manera queda palesa la interpel·lació que fa l'autor a les sospites concretes de cada membre del triumvirat.

Precisament d'aquest volum destacaria dos aspectes rellevants: la seva claredat didàctica en l'exposició dels models i la seva estructura; vull dir que la forma que pren l'assaig

---

esdevé model intel·lectual per aconseguir incorporar diferents aportacions crítiques al nostre pensament. No som, òbviament, davant d'un manual sobre l'obra dels tres insignes pensadors que van contribuir a posar en dubte l'antropocentrisme propi de la modernitat, però això no és demèrit del llibre ja que no és aquest el seu objectiu.

En resum, podríem dir que el professor Torralba realitza un exercici de sospita sobre les pròpies sospites exposades per Marx, Freud i Nietzsche amb referència a la religió. En aquest sentit, trobo coherent i valent que l'autor no amagui mai el seu posicionament intel·lectual.

Al capítol VII, anomenat Nota final, l'ateisme de Déu, conclou que *"l'atenta escolta dels mestres de la sospita no ens deixa indiferents... La crítica de la religió de Marx, Nietzsche i Freud toca de ple el cor del creient, i el porta a reconfigurar la seva idea de Déu i la relació que hi estableix en la seva interioritat"*.

L'assaig es completa amb una quinzena de llibres breument comentats, dada que reforça la voluntat didàctica de l'escriptor.

L'estudi finalitza amb els "contrapunts" de tres grans intel·lectuals del nostre país: Norbert Bilbeny, catedràtic d'Ètica de la UB; Francisco Fernández Buey, catedràtic d'Ètica de la UPF, i Andrés Sánchez Pascual, professor de Filosofia de la UB, que aporten a la vegada una visió complementària i crítica al text del doctor en Filosofia i en Teologia de la URL, Francesc Torralba, centrada respectivament en Freud, Marx i Nietzsche, i queda un cop més palesa la importància del diàleg i la controvèrsia intel·lectual per tal de confeccionar un pensament ric.

El llibre està publicat per Fragmenta, una nova editorial (2007) que neix amb la vocació d'editar treballs especialitzats en el món de les religions, sempre des d'una perspectiva oberta, rigorosa i independent. Fragmenta Editorial pretén acostar el públic lector a les grans obres de la literatura religiosa i espiritual de la humanitat, i posar-li a l'abast els estudis més solvents en el camp de les religions. I no hi ha cap dubte que aquest assaig s'ajusta a aquestes pretensions.

Montserrat Alguacil

Sen, Amartya. (2007). *Identidad y su violencia*. Madrid: Katz editores, col., Discusiones n° 2014, pp. 266.

Amartya Kumar Sen (1933) es una de las voces más respetadas y admiradas del panorama mundial. Sus trabajos sobre desarrollo humano y económico y sobre la posibilidad efectiva de acabar con la pobreza han inspirado el Índice de Desarrollo Humano (IDH). Acreditado por sus investigaciones sobre matemática económica, que le valieron el Premio Nobel de Economía en 1998, Sen ha sido profesor en distintas universidades como Calcuta, Delhi, Oxford –donde fue rector del Trinity College entre 1997 y 2004– y Harvard. Su concepto central es la «capacidad», ya que según él los gobiernos deben ser valorados en función de las capacidades de sus ciudadanos. Esta idea es crucial para un cambio de mentalidad teórica y práctica en la transformación del pensamiento económico, como ha señalado magníficamente Conill (2004:175).¹ Efectivamente, las investigaciones de Sen se centran en la preocupación por el desarrollo de los pueblos y las gentes, como demuestra, una vez más, su último trabajo en colaboración con Kliksberg.²

El texto de Sen *Identidad y violencia. La ilusión del destino*, arranca con un prólogo y un prefacio. Ya en el primero se empieza a apreciar la categoría intelectual del autor, la profundidad de sus ideas y el anuncio del desarrollo de una temática desde la solidez de pensamiento y la ameni-

dad de una lectura (mérito, sin duda, también de las traductoras), que hacen que el libro sea realmente estu-pendo. En la complejidad de un panorama global, una idea como por ejemplo ésta que expone Sen en el prólogo da a entender que, efectivamente, otro mundo es posible: «La esperanza de que reine la armonía en el mundo actual reside, en gran medida, en una mayor comprensión de las pluralidades de la identidad humana y en el reconocimiento de que dichas identidades se superponen y actúan en contra de una separación estricta a lo largo de una única línea rígida de división impenetrable.» El libro está estructurado en nueve capítulos. El primero, «La violencia de la ilusión», aborda cuestiones como el «Reconocimiento de filiaciones que compiten entre sí» o «Las llamas de la confusión». En el segundo, «Cómo comprender la identidad», la cuestión central se halla en la comprensión y en la elección-restricción de lo que supone la identidad, donde, como sostiene el autor, «deben hacerse elecciones importantes aun cuando ocurran descubrimientos cruciales. La vida no es meramente el destino». En el siguiente capítulo, «El confinamiento en la civilización», destaca sobre todo, en nuestra opinión, el apartado «Sobre la supuesta singularidad de los valores occidentales». En el cuarto capítulo, «Filiaciones religiosas e historia musulmana», encontramos

---

¹ Conill, J. (2004). *Horizontes de Economía Ética. Aristóteles, Adam Smith y Amartya Sen*. Madrid: Tecnos, pp. 282.

² Sen, A. y Kliksberg, B. (2007). *Primero la gente. Una mirada desde la ética del desarrollo a los principales problemas de un mundo globalizado*. Barcelona: Deusto, pp. 322.

---

apartados como «Tolerancia y diversidad musulmanas», «Identidades plurales y política contemporánea» y «El combate contra el terrorismo y la comprensión de las identidades», donde se sostienen ideas tan esenciales como las siguientes: «(...) la fe religiosa no resuelve por sí misma todas las decisiones que debemos tomar en nuestras vidas, incluso aquellas que conciernen a nuestras prioridades políticas y sociales, y las correspondientes cuestiones relativas a la conducta y a la acción»; o bien: «La división religiosa del mundo da lugar a una concepción sumamente engañosa de los pueblos y de las diversas relaciones que existen entre ellos. Asimismo, tiene el efecto de intensificar a tal punto una distinción particular entre una persona y otra, que termina por excluir todas las otras cuestiones importantes.» El capítulo quinto, «Occidente y antioccidente», plantea la lógica de la resistencia de la «occidentalización» desde apartados como «El fundamentalismo y la centralidad de Occidente». El sexto, «Cultura y cautiverio», trata la cuestión de la cultura desde «un marco amplio», así como «el multiculturalismo y la libertad cultural», donde la educación tiene un peso específico que no se puede obviar. El capítulo séptimo, «Globalización y voz», se inicia con una afirmación tan contundente como veraz: «El mundo es espectacularmente rico, pero está penosamente empobrecido.» Las líneas siguientes nos llevan a apartados tales como «Voz, veracidad y razonamiento público», «Solidaridad intelectual», «Lo provinciano frente a lo global», y tres apartados más, a nuestro entender fundamentales, que giran en torno al eje central de la justicia: «Pobreza global y justicia global», «La posibilidad de mayor justicia» y

«Pobreza, violencia y sentido de justicia». Si el texto en su conjunto ya nos parece magnífico, este capítulo séptimo lo encontramos excelente. Algunas de las ideas que expone son tan críticas que nunca deberían perderse de vista. He aquí dos ejemplos: «(...) es imposible lograr una prosperidad económica general si no se hace un uso extensivo de las oportunidades de intercambio y especialización que ofrecen las reglas de mercado»; y el segundo: «Tenemos que entender con mayor claridad de qué manera la pobreza, la privación, la negligencia y las humillaciones derivadas de la asimetría del poder se conectan durante largos períodos con una tendencia a la violencia, vinculada con enfrentamientos que alientan un sentimiento de agravio con respecto a los mandamases en un mundo de identidades divididas.» El capítulo octavo, «Multiculturalismo y libertad», sigue en intensidad e interés al anterior. Por un lado, el multiculturalismo supone uno de los retos actuales en la sociedad contemporánea, y por otro, la conquista de la libertad en sus distintas dimensiones nunca deja de ser un reto permanente para sociedades e individuos. Por ello, quizás, el autor finaliza el libro con un capítulo dedicado a «La libertad de pensamiento», seguramente la más irreductible de todas las libertades desde la conciencia de la limitación y la fragilidad propias de la condición humana. La libertad de pensamiento crítico permite deshacerse de las rémoras de un mundo en el que las preguntas parecen zanjadas antes de su formulación. Y así es como Sen ve la necesidad imperiosa de la interrogación: «En el mundo contemporáneo existe una imperiosa necesidad de formular preguntas no sólo acerca de la economía y la política de la globalización, sino

---

también acerca de los valores, la ética y el sentido de pertenencia que dan forma a nuestra concepción de un mundo global.»

Este libro es una oportunidad para adentrarse en un pensamiento que ensancha la línea del horizonte donde la libertad es el nombre que se da a la acción y la justicia un lugar común al que llegar. Sen nos propone, en su texto, lecturas abiertas e inquietas del mundo global. Corresponde al lector adentrarse en desasosiegos y complicidades propias de un pensamiento rico en matices y abierto a la dignidad humana.

Carlos M. Moreno